

Kui palju on targal inimesel intellektuaalseid võimeid?

Larissa Degel

Narva Soldino gümnaasiumi direktori kt

Metafoorid, mida me kasutame, võivad üsnagi palju jutustada meie enda kohta, näidata seda, kuidas me näeme ja mõistame ümbritsevat maailma ja selle nähtusi. Kognitiivses lingvistikas on nüüdseks üldtunnustatud metafooriteooria, mille järgi räägime abstraktse maailma objektidest ja nähtustest (st kõigest sellest, mida pole võimalik käega katsuda või silmaga näha, nagu emotsioonid ja tunded, soovid, mõtted ja intellekt jms), toetudes materiaalse maailma objektidele ja nähtustele. On tõestatud, et intellektuaalsed protsessid ja seisundid esinevad keeles käsitlemisena ehk tegevustena, mida inimene teeb käte abil, mõtted aga esinevad tahkete füüsiliste objektidena. Emotsioonidest (ja ka intensiivsusest) kipume rääkima, kasutades temperatuurisõnu.

Raamatus „Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought” (1999) on Lakoff ja Johnson kujutanud mõtlemist keha funktsioneerimise, liikumise, vastuvõtmise, objektide käsitlemise ja toidu söömisena. Eesti keeles kujutatakse mõtlemist metafoorselt tööna – intellektuaalseid võimeid iseloomustab töövõimelisus (*mõistus töötab*), liikuvus (*liikuv mõistus, rasva kasvanud ajud*) ja kiirus (*pikaldase taibuga, kiire taip*). Töö tekitab keha füüsilist väsimust – mõtlemine väsitab intellektuaalseid võimeid (*väsinud mõistus*). Puhanud, terve ja tugev inimene on töö- ja liikumisvõimelisem – täpselt samamoodi on töö- ja liikumisvõimelisemad tugevad (*tugev mõistus, jõuline intellekt, treenitud ajud*), terved (*terve mõistus*) ja puhanud (*puhanud peaga*) intellektuaalsed võimed. Metafoorid annavad intellektuaalsetele võimetele füüsilise objekti omadusi, nagu teravus (*terav mõistus*), materjal (*puust pea*), kõvadus (*kõva intellekt*), konsistents (*kärbunud hallollus*), kaal (*kerge taibuga*). Metafoorid annavad intellektuaalsetele võimetele ruumi parameetreid, nagu avarus (*avar mõistus, piiratud aru*), pikkus (*lühike aru*), kõrgus (*madal mõistus, kõrge intellekt*) ja sügavus (*sügav intellekt*).

Intellektuaalsed võimed on metafoorselt mõõdetavad: intellektuaalsete võimete kogus võib inimesel olla piisav või napp, võimeid võib olla palju või vähe, need võivad olla suured või väikesed. Intellektuaalsete võimete kogus ja suurus justkui mõõdavad inimese intellektuaalsuse taset ehk teisisõnu räägivad sellest, kui tark on inimene.

Artiklis analüüsitakse seda, kuidas intellektuaalsete võimete kogust ja suurust keeles väljendatakse. Eesti keeles kasutatakse intellektuaalsete võimete tähistamiseks sõnu *aju(d)*, *ajukäärud*, *aru*, *hallollus*, *intellekt*, *mõistus*, *muts*, *nupp*, *nut*, *oid*, *pea*, *taip* (vt „Eesti kirjakeele seletav sõnaraamat”). Kasutatud keelematerjal pärineb eesti kirjakeele korpusest (näitelaused lühendiga TÜKK), otsingumootorist Google, „Eesti kirjakeele seletussõnaraamatust” (EKSS), Asta Öimu „Fraseoloogia-sõnaraamatust” (laused lühendiga FS). Materjal on kogutud 2008. aasta detsembris.

Kes on tark ja kes on rumal? Intellektuaalsete võimete olemasolust ja puudumisest

Intellektuaalseid võimeid on inimesel teatud kogus – sellele osutab asjaolu, et need võimed võivad otsa saada, või see, et intellektuaalseid võimeid kulutatakse kui väärtuslikku ressursi, nt

- (1) *Minu 3-aastane poeg ei taha hambaid pesta. Ta ei lase seda teha minul ega tee ise, ei hambapastaga ega ilma, ei meelituste, sundimise ega hirmutamisega. Mu taip hakkab juba lõppema.* (Google)
- (2) *Ja kui keegi ka uimase peaga sind üllatab, pole tarvis öö läbi öeldut analüüsida: paljud ei mõtlegi suheldes, nad kulutavad oma ajusid tööks, õppimiseks ja raha lugemiseks.* (TÜKK)

Tarka inimest võib nimetada *arukaks*, *taibukaks*, *oiukaks*, *nupukaks*, *nõukaks*, *nutikaks* või *intellektuaaliks* jms. Kõiki eespool loetletud sõnu kasutatakse inimese kohta siis, kui tal on intellektuaalseid võimeid:

- (3) *Iga mõistusega valija saab siiski aru, et [---] vaevalt nad edaspidi midagi teevad.* (TÜKK)
- (4) *On sul ikka pead, et nii keeruliste ülesannetega toime tulla!* (FS)
- (5) *Vastupidi, see mees on kaua ja visalt tööl ning tema rõivaäri näitab, et tal on nuppu.* (TÜKK)

- (6) *et ta näitab, et ka väikeriigi esindaja lööb maailmas läbi, kui tal nutti ja kõva töötahet on.* (Google)

Kui intellektuaalseid võimeid inimesel ei ole, nimetatakse teda *arutuks, mõistusetuks, taibutuks, oiutuks, oimetuks, nõutuks, rumalaks* või *lolliks*.

- (7) *[---] tema arvamus ei pea eriti tõsiselt võtma, sest ta on tõestanud, et tal pole aru peas.* (Google)
- (8) *Kas politseil ei ole enam mutsu, et millegiga mõistlikuga tegeleda?* (Google)
- (9) *paneb lausa mõtlema, mida sinusugune (ilma igasuguse taibuta ja loogilise mõtlemiseta inimene) kohtus teeb?* (Google)
- (10) *Meie krants on ka targem kui see tolguta inimene.* (EKSS)
- (11) *Nad pidasid mind lolliks, ajudeta äpuks.* (TÜKK)

On täheldatud, et omaduse intensiivust määrame võrreldes seda omadust mingi keskmisega, normiga,¹ nt kui vaatleme pikkust, siis lähtume mingist keskmisest pikkusastmest, mis on aluseks vastava liigi objektide jaotamisel pikkadeks ja lühikesteks. Mida pidada intellektuaalsete võimete koguse ja suuruse puhul keskmiseks ehk normiks? Kui suured on kõige suuremad intellektuaalsed võimed? Kui väikesed on kõige väiksemad intellektuaalsed võimed? Mida räägib intellektuaalsete võimete kogus ja suurus inimese intellektuaalsuse kohta üldse? Kui palju intellektuaalseid võimeid on targal inimesel?

Piisavalt

Kui intellektuaalseid võimeid on inimesel *piisavalt*, on inimene piisavalt tark: seda inimest iseloomustab tasakaalukus ja rahulik meel (12), teda ei saa eksitada (13), ta pääseb lõksudest (14), ta teeb mõistlikke otsuseid (15) jne:

- (12) *Tasakaalukas, rahulik, vanem mees juba, kel aru piisavalt ja vara kah üksjagu.* (Google)
- (13) *Eesti inimene omab piisavat mõistust ja seega on VÕIMATU siin musta valgeks rääkida [---].* (Google)

¹ Erelt, Mati 1986. Eesti adjektiivisüntaks. – Eesti NSV Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 19. Tallinn: Valgus.

- (14) [---] *kogu lõksude ahelikust pidi olema võimalik läbi pääseda, kui Sul on vaid piisavalt taipu, osavust ja vahel ka õnne.* (Google)
- (15) *Kel aga lisaks rahakotile ka hallollust piisavalt, see peaks aru pidama ning mõistlik oleks ära oodata [---]* (Google)

Intellektuaalseid võimeid võib inimesel olla piisavalt mingi kindla tegevuse sooritamiseks. Lausetes (16–19) mõõdetakse intellektuaalsete võimete piisavust tegevuse sooritamiseks vajaliku kogusega. Tegevuse sooritamiseks vajalik intellektuaalsete võimete kogus ja suurus ei anna täpset informatsiooni, kui tark on inimene – kindlalt võib järeldada ainult seda, et inimene, kelle intellektuaalsetest võimetest piisab vastava tegevuse sooritamiseks, on konkreetses kirjeldatavas olukorras käitunud nii, nagu seda teeks inimene, keda nimetaksime *targaks*:

- (16) *Aga V.-il jätkub mõistust neid mitte nimetada [---].* (TÜKK)
- (17) *Loodab ainult, et tal jätkub taipu koolist lahkuda, kui samm ükskord tõntsiks ja silm tuhmiks muutub.* (Google)
- (18) [---] *mul on vajalik algtase ja piisavalt nuppu, et õpitavat omandada.* (TÜKK)
- (19) *Beibe on tavaline tütarlaps, kellel jagub nutti rahulikult noorust nautida ning mitte oma peaga leiba teenida.* (TÜKK)

Intellektuaalsete võimete kogus, mida on piisavalt ainult teatud konkreetse tegevuse sooritamiseks, räägib pigem rumalusest, nt

- (20) *No mis hakata peale, kui seda aru napib ja jätkub ainult selleks, et välja mõelda „mida teha”, aga selleks „kuidas teha” hallollust enam ei jätku.* (Google)

Palju, suur

Kui intellektuaalseid võimeid on *palju* või nad on *suured*, on inimene tark:

- (21) *Tal on elus üldiselt hästi läinud ja lapsed suured ja mõistust palju ja nüüd ta siis lihtsalt teeb seda, mis teda huvitab.* (Google)
- (22) [---] *G.-i pealikud näiteks on väga targad ja on hoopis vastupidiselt suure mõistuse ja väikeste musklitega.* (Google)
- (23) *sest suure intellektiga inimene ehk minu määratluse kohaselt intellektuaal ei taha tõesti iga lollusega kohaneda [---]* (Google)

- (24) *Marko võiks oma suurte ajudega hoopis kopterijuhiks hakata, siis need ei kukuks merre.* (Google)

Pole piisavalt, napilt

Kui intellektuaalseid võimeid *pole piisavalt* või neid *napib*, siis pole inimene tark:

- (25) *Vanemad kardavad su pärast, et teed midagi lubamatut, sest vanemad arvavad, et noortel pole mõistust piisavalt, et joovad end täis* (Google)
- (26) *Ja siiani on alati viga tegelikult olnud hoopis arvutikasutajas, kel piisavalt taipu peas ei ole.* (Google)

Intellektuaalsete võimete kogus võib mingi konkreetse tegevuse sooritamiseks olla ebapiisav. Kui intellektuaalsete võimete kogus on mingi kindla tegevuse sooritamiseks ebapiisav, ei pruugi ebapiisavus veel osutada inimese rumalusele – lausetest (27) ja (28) võib kindlalt järeldada ainult seda, et intellektuaalsete võimete ebapiisav kogus ei luba inimesel käituda just nimelt kirjeldatavas situatsioonis nii, nagu seda teeks tark inimene:

- (27) *[---] selle mõistmiseks ei olegi valemit ja valemi lahendamiseks napib mõistust.* (TÜKK)
- (28) *Mis kasu on mehest, kelle ainukene oskus on raha teenida, aga naisega vestlemiseks ei jagu tal ei nutti, ega tahtmist?* (Google)

Vähe, väike

Kui intellektuaalseid võimeid on *vähe* või on nad suuruselt *väikesed*, pole inimene tark. Lausetest (29), (30) ja (31) nähtub, et kogus *vähe* ja suurus *väike* on võrdsed intellektuaalsete võimete puudumisega.

- (29) *[---] suguhaiguste ohvriks langevad väga palju halvad ja alaväärtuslikud isikud, kel puudub tahtevõim, enesevalitsemine, kellel on vähe mõistust jne.* (Google)
- (30) *Kahjuks olid [---] kõige häälekamad väga väikese taibuga hüsterikud [---].* (Google)
- (31) *Ei meeldi silmakirjalikkus, väga väikese intellektiga inimesed [---]* (Google)

Intellektuaalseid võimeid võib olla ka *väga vähe* või nad on suuruselt *pisikesed*, nt

- (32) *Ja näe, isegi kirjaoskuse oled omandanud. Kahjuks on su eneseimetluse kõrvale aga väga vähe mõistust, austust ja lugupidamist.* (Google)
- (33) *L.-ga chillisid nad muidugi K.-is, siis vanalinnas, kuni nende pisike mõistus jõudis järeldusele, et kuuma ilma ja päiksepaistelise päeva tõttu võiks randa minna.* (Google)

Intellektuaalsete võimete kõige väiksemat suurust väljendavad sõnad *raasuke, riise, terake*:

- (34) *Et inimesel ka raasugi oidu peas ei ole.* (EKSS)
- (35) *Peaks oma mõistuse riismed koju kutsuma, olen 78 ja enam ei sobi.* (Google)
- (36) *Olgugi armsal mustaverelisel vennal hiigeljõud ja minul terake oidu* (Google)

Ajukäärude loetlemine ja täpse arvu nimetamine tähendab, et *ajukääru- sid* on ebapiisavalt. Loetletud ajukäärude arv räägib olenemata sellest, kas ajukääre on üks (44) või on neid koguni kaks (45), siiski seda, et intellektuaalseid võimeid on inimesel vähe:

- (37) *[---] ega korralikud inimesed sel ajal politseis ei töötanud [---] ikka miilitsad, kellel oli vaid üks ajukäär.* (Google)
- (38) *krt küll mite ei võta mu kaks ajukääru seda ASJA välja..* (Google)

Kokkuvõtteks: tark on see, kel on intellektuaalseid võimeid piisavalt

Metafoorid annavad intellektuaalsetele võimetele mõõdu, koguse ja suuruse. Intellektuaalsete võimete kogused ja suurused peegeldavad inimese intellektuaalsuse taset, näitavad, kui tark või kui rumal on inimene. Intellektuaalsete võimete kogust ja suurust iseloomustatakse eesti keeles sõnadega *on piisavalt* ja *piisav, suur, palju, väga palju*. Olenemata sellest, kui suurt intellektuaalsete võimete kogust või suurust need sõnad tähendavad, on selge, et inimene, kellest kõneletakse, on tark. Kui aga intellektuaalsete võimete hulga ja suuruse iseloomustamiseks kasutatakse sõnu *pole piisavalt, napib, väike, vähe, vähene, väga*

vähe, pisike, veidik(ke), vähegi, natuke, riise, raasuke, terake, osutab see inimese rumalusele. Seega on eestlaste arvates targal inimesel intellektuaalseid võimeid piisavalt või rohkem kui piisavalt.

Keelematerjalist võib järeldada, et intellektuaalsete võimete olemasolu tähendab alati seda, et intellektuaalseid võimeid on piisavalt ja inimene on tark (st *mõistusega* inimene tähendab piisava mõistusega inimest, mitte vähese mõistusega inimest). Rumalal inimesel on intellektuaalseid võimeid vähe või vähem kui piisavalt. Intellektuaalsete võimete ebapiisavus (nt *ajusid napib*) tähendab sedasama, mida intellektuaalsete võimete puudumine (nt *ajudeta*) – inimene on rumal, loll. Rääkides inimese intellektuaalsusest, kasutame võrdluse lähtepunktina kas *tarka* (intellektuaalsed võimed on olemas = intellektuaalseid võimeid on piisavalt) või *rumalat, lolli* (intellektuaalsed võimed puuduvad = intellektuaalseid võimeid on ebapiisavalt). *Targa* jaatusest tuleneb alati *rumala* eitus ja vastupidi.

Soovitusi edasilugemiseks

Jäkel, Olaf 1995. The metaphorical concept of mind: „Mental activity is manipulation”. – Language and the Cognitive Construal of the World. Trends in Linguistics. Studies and Monographs 82. Ed. by John. R. Taylor, Robert E. MacLaury, 197–229.

Kövecses, Zoltán 2000. Metaphor and Emotion. Language, Culture, and Body in Human Feeling. Paris: Cambridge University Press.

Lakoff, George, Mark Johnson 1999. Philosophy in the Flesh. The Embodied Mind and its Challenge to Western Thought. New York: Basic Books.

Allikad

EKSS = Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. Köited I–IV. 1988–2005. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut.

FS = Õim, Asta 2000. Fraseoloogiasõnaraamat. Teine, täiendatud ja parandatud trükk. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus; <http://www.eki.ee/dict/fraseoloogia>

Google = Google; <http://www.google.ee>

TÜKK = Eesti Kirjakeele Korpus 1980–1990; <http://www.cl.ut.ee/korpused/kasutajaliides>